

Van noodzaak tot ideaal

Een Europese interpretatie van een Amerikaanse ontwikkeling

H.P. Berlage & V. Horta over hoogbouw ten tijden van het vroege modernisme

Student: K.A. Weel, 3370453

Cursus: OWGI Architectuur

Docent: Dr. Dirk Van de Vijver

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Experiëntie der Amerikaanse stedenbouw en de wolkenkrabber als fenomeen	6
Hoofdstuk 2: De geschiktheid van modernistische hoogbouw in Europa	10
Conclusie	14
Bronnenlijst	15
Literatuurlijst	15

“They seem a consummation of that dream
Of Babels towers, these buildings that arise
And towering seem almost to touch the skies;
Chateaux of dreams, whose domes and spires gleam
In the gold sunlight, with pale gold, they seem
Against the sky, their outline sharp precise
A silhouette like gothic steeples, lies
Irregular and broken; while the steam
Of industry, above them, curls and floats
Like gay white pennons of those olden days
When knight and lady ruled with chivalry.
The bay and river seem like ancient moats
And on the cliffs of Weststreet the sun's rays
Cast shadows till the night falls silently.”¹

¹ Anonieme bron geciteerd naar H.P. Berlage, ‘Amerikaansche reisherinneringen’, *De Beweging* 8 (1912), p. 303.

Inleiding

Het concept van de Amerikaanse wolkenkrabber deed in Europa zijn eerste intrede rond het eind van de negentiende eeuw. Ondanks de reeds rijke architecturale geschiedenis die Europa opgebouwd had stond de ontwikkeling van de wolkenkrabber vrijwel los van de hoogbouw zoals men die kende. Europese architecten hielden er behoorlijk uiteenlopende meningen aan over waardoor er een langdurig en hevig debat ontstond over de toepassing van deze modernistische bouwvorm. Desalniettemin leek de komst van deze vernieuwde vorm van hoogbouw in Europa onvermijdelijk en al snel ontstonden er bouwprojecten die de ambitie van deze moderne verticale typologie nastreefden. Een van deze bouwprojecten was het Witte Huis in Rotterdam waarvan de bouw zijn aanvang beleefde in 1897.² Ondanks de grote verschillen op het gebied van constructie en stijl tegenover de iconische Amerikaanse wolkenkrabbers wordt het Witte Huis met zijn bescheiden hoogte van 45 meter door vele beschouwd als de eerste wolkenkrabber van Europa. In de loop van de vroeg twintigste eeuw verspreidde de populariteit van de wolkenkrabber zich op een hoog tempo, ook de *Bremer Nachrichten* ontging dit niet en publiceerde in 1921 de krantenkop: “Die Wolkenkratzer kommen!”.³ Minder algemene berichtgeving die specifiek inging op de vraag of de wolkenkrabber wel geschikt was voor de Europese steden deed zich ook met regelmaat voor, zo was bijvoorbeeld in 1931 de vraag “Doit-on excommunier les gratte-ciel?” (Het artikel is ondanks de grammaticale fouten in de titel toch zodanig gepubliceerd) te lezen in het tijdschrift *la Cité Moderne*.⁴

Zowel H.P. Berlage als V. Horta hebben zich gewaagd aan de trans-atlantische vaart om getuige te kunnen zijn van de ontwikkelingen die zich voordeden in de grote Amerikaanse steden.⁵ Ondanks het feit dat beide architecten een uitgebreide rapportage van hun reiservaringen hebben vastgelegd zijn heden ten dage alleen de Amerikaansche reisherinneringen van Berlage bewaard gebleven.⁶ Horta besloot om in 1945 een groot deel van zijn archieven te vernietigen. De publicatie van Horta genaamd “Le Sky-Scraper” waarin hij specifiek ingaat op de Amerikaanse wolkenkrabber met alle voor- en nadelen van dien is bewaard gebleven.⁷ Hoewel Horta zijn ondervindingen in Amerika bijvoorbeeld ook in zijn *Memoires* ter sprake laat komen is “Le Sky-Scraper” gezien het onderwerp van de publicatie het meest gepast wanneer men een adequate indruk wilt krijgen van zijn visie op de Amerikaanse wolkenkrabber. In dit onderzoek zal er systematisch gekeken worden naar de

² Paul Groenendijk, *Architectuurgids Nederland 1900 – 2000*, Rotterdam 2006, p. 434.

³ Anoniem, ‘Die wolkenkratzer kommen!’, *Bremer Nachrichten*, 1921.

⁴ Michel-Jean Dupré, ‘Doit-on excommunier les gratte-ciel?’, *La Cité Moderne* (1931) nr. 8 (februari), ongepagineerd.

⁵ Henry-Russell Hitchcock, *Architecture: Nineteenth and Twentieth Centuries*, 1958, pp. 477-478.

⁶ H.P. Berlage, ‘Amerikaansche reisherinneringen’, *De Beweging* 8 (1912).

interpretaties van modernistische hoogbouw die beide architecten in de betreffende publicaties formuleren.

In het eerste deel van het onderzoek zal er met name gekeken worden naar de experiëntie der Amerikaanse stedenbouw en daarmee de wolkenkrabber als fenomeen. De term experiëntie wordt hier gebruikt vanwege de context van het onderzoek. In dit geval wordt de experiëntie gevormd door de indrukken en ervaringen die beide architecten opdeden in zowel de fysieke als mentale vorm tijdens hun verblijf in Amerika. Daaropvolgend zal er aandacht besteed worden aan de wijze waarop beide architecten de wolkenkrabber al dan niet geschikt achtten voor Europese steden. Uiteindelijk zal er aan de hand van deze analyses een antwoord gegeven worden op de onderzoeksvraag die als volgt luidt: Was er volgens Berlage en Horta een toekomst voor modernistische hoogbouw in Europa? Het onderzoek is gebaseerd op twee publicaties die een generale indruk moeten geven over de denkwijze met betrekking tot modernistische hoogbouw door zowel Berlage als Horta. H.P. Berlage, 'Amerikaansche reisherinneringen', *De Beweging* 8 (1912) en Victor Horta, *Le Sky-scraper. Extrait du Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, Brussel 1930.

Eveneens is er gebruik gemaakt van secundaire literatuur om de gegeven informatie te kunnen toetsen en van aanvullende informatie te kunnen voorzien. In het geval van Berlage moet men hierbij denken aan Wouter Bolte en Johan Meijer die samen een diepgaande studie publiceerde over zijn theoretische visie en architecturale oeuvre.⁸ Voornamelijk de uiteenzetting die Bolte en Meijer schreven over de stedenbouwkundige planning die Berlage ambiëerde is vanwege de bijgaande motivering van Berlage zeer interessant in de context van de onderzoeksvraag. Publicaties zoals *Horta en Amerique* van Yolande Oostens-Wittamer en *Victor Horta* van Robert L. Delevoy geven essentiële informatie over zijn langdurige verblijf in Amerika.⁹ Dankzij dergelijke publicaties is het mogelijk om een aanvullend beeld te schetsen over Horta's ervaringen die een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van zijn publicatie "Le Sky-Scraper".

⁷ Victor Horta, *Le Sky-scraper. Extrait du Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, Brussel 1930.

⁸ Wouter Bolte en Johan Meijer, *Van Berlage tot Bijlmer. Architectuur en stedelijke politiek*, Nijmegen 1981.

⁹ Yolande Oostens-Wittamer, *Horta en Amerique: Decembre 1915-Janvier 1919*, Bruxelles 1986. & Robert L. Delevoy, *Victor Horta*, Brussel 1958.

Hoofdstuk 1: **Experiëntie der Amerikaanse stedenbouw en de wolkenkrabber als fenomeen**

H.P. Berlage: *Amerikaansche Reisherrinerungen*

Berlage beschreef zijn intocht in New York in detail en verwoordde hierbij zijn eigen ondervindingen zonder enige gêne: “Daar heb je de hoge huizen al’ werd geroepen, welke aanwijzing niet bepaald noodig bleek, omdat ik dadelijk de ‘wolkenkrabbers’ had herkend. En de plotseling gevoelde vergelijking met San Gimignano was bovendien het bewijs voor een schoonheidssensatie, maar van een nog heviger soort, omdat de Amerikaansche schaal naar het barbaarsche der kolossaalheid gaat.”¹⁰. Termen zoals barbaars, eentonig, griezelig en lelijk komen in de loop van de betreffende tekst geregeld voor in het vocabulair van Berlage wanneer hij het heeft over de gevoelsmatige ervaringen die men beleefde bij een bezoek aan de verschillende Amerikaanse steden. Geheel op correcte wijze verwijst Berlage meerdere malen naar collegae die een vergelijkbare persoonlijke mening reveleerden, men kan zich echter afvragen of dit in alle gevallen van toegevoegde waarde is aangezien er dikwijls een herhaling van eigen overtuigingen plaatsvindt. Na een korte inleidende passage waarin hij duidelijk een beeld probeert te schetsen van de onvermijdelijke persoonlijke emoties die men ervaart bij een eerste blik op ‘de nieuwe wereld’ neemt Berlage een meer objectieve positie in.

Al snel komt de overeenkomst tussen de voor Berlage bekende foto’s en cinemavertoningen en de daadwerkelijke realiteit ter sprake: “...ik wandelde tusschen skyscrapers en langs woningen van milliardairs; controleerende dat inderdaad alles er zoo uitzag als ik dat op foto's had gezien en opnieuw constateerende dat door al die foto's, platen en vooral cynéma's, geen enkel land meer in staat is verrassingen te geven.”¹¹ Daaropvolgend kondigt hij de bespreking aan van het veel ‘gesmade’ stratenplan en de bijbehorende ‘sky-scraper’. Meteen maakt Berlage een uitstap naar de publicatie van Camillo Sitte genaamd ‘der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen’ om vervolgens op gematigde wijze de beweringen van Sitte te ontcrachten: “Het rechthoekige stratenplan kan, en dit te betoogen is ten slotte de bedoeling dezer beschouwing, ook schoonheden hebben...”¹² Het is duidelijk dat Berlage de beschouwing van dergelijk stratenplan niet baseerde op buitenwijken van de grote Amerikaanse steden aangezien deze volgens hem vaak een ‘troosteloos aspect’ met zich meedroegen. Hoewel Berlage aankondigde om te betoogen dat een rechthoekig stratenplan ook schoonheden kan bevatten lijkt er vervolgens voornamelijk aandacht uit te gaan naar de tekortkomingen die dit rechthoekige stratenplan veroorzaakte. Tussen de regels door kan men inderdaad de lofreden weten te ontcijferen die hij zelf meermaals teniet doet door specifieke voorbeelden aan te dragen die in strijd zijn met de door hem genoemde schoonheden.

¹⁰ Berlage 1912, (zie noot 6), p. 298.

¹¹ Berlage 1912, (zie noot 6), p. 299.

¹² Berlage 1912, (zie noot 6), p. 301.

Het volgende citaat geeft een goede indruk van de terughoudendheid waarmee Berlage zijn appreciatie uitlegt over het rechthoekige stratenplan: “Nu kan men van een rechthoekig stratenplan als het Amerikaansche zeker niet als van een kunstvol plan spreken, maar toch heeft het bij een goede afwisseling met pleinen die zekere, zij het dan ook eentonige strengheid, die ongetwijfeld gunstig afsteekt bij het bewust zoogenaamd schilderachtig, onregelmatig gedoe der stadsplannen van den laatsten tijd.”¹³.

Natuurlijk is het vrij logisch dat er verschillende invalshoeken gebruikt worden wanneer een architect een waardeoordeel tracht uit te spreken over dit soort zaken. Het is dan ook de nuancering in zijn betoog die de opheldering geeft in deze esthetische tweestrijd. Zo geeft hij aan dat elke afwijking in een rechthoekig stratenplan meteen een zware verstoring veroorzaakt van de splendeur die het geheel bij elkaar vormt. Ook de breedte van de straten in verhouding tot de hoogte van de wolkenkrabbers zijn volgens Berlage cruciaal voor een succesvol stadsplanning. Op het moment dat Berlage New York als voorbeeld neemt om deze aspecten te verduidelijken geeft hij ons een definitie van zijn experiëntie in de meest volledige vorm: “...de licht- en schaduw effecten die sommige zeer nauwe straten tot ware hellegangen maken, tot spleten tusschen rots wanden met dezelfde prachtig geheimzinnige donkerten, bijzonder. En dat effect is natuurlijk het hevigst in de gebogen straten, zoodat het geweldige stadsbeeld inderdaad van een barbaarsche schoonheid, en dus zeker in dien zin schilderachtig is, d.w.z. waard om geschilderd te worden.”¹⁴. Uiteindelijk durft Berlage het aan om te stellen dat wanneer alle aspecten van deze moderne vorm van bouwen nauwkeurig in overweging zijn genomen er weldegelijk sprake is van een schoonheidsfactor. Om deze schoonheidsfactor te kunnen waarderen zou men zich echter wel moeten openstellen voor de eigenschappen van het moderne leven. Hij maakt dit in het slot van het eerste deel van zijn *Amerikaansche reisherinneringen* duidelijk door een veelzeggende regel waarmee hij meteen het wezen van de vroeg modernistische bouwkunst definieert: “Men moet hebben een verwachting en ook een geloof in de toekomst en daarbij denken aan Nietzsche, aan de mogelijkheid eener ‘Umwertung aller Werte’.”¹⁵

¹³ Berlage 1912, (zie noot 6), p. 301.

¹⁴ Berlage 1912, (zie noot 6), p. 302.

¹⁵ Berlage 1912, (zie noot 6), p. 304.

Wanneer men *Le Sky-Scraper* van Horta leest is er al meteen een onmiskenbaar verschil op te merken in verhouding tot de *Amerikaansche reisherinneringen* van Berlage. Horta heeft zich in de praktijk veel langer in Amerika begeven dan Berlage. In totaal woonde hij een welgetelde vier jaar op verschillende plekken in de Verenigde Staten.¹⁶ Hij vertrok in 1915 in eerste instantie naar Chicago en schreef het betreffende rapport pas in 1929. Buiten het feit dat het dus een aanzienlijke tijd later geschreven is dan zijn daadwerkelijke verblijf in Amerika is het een zakelijk rapport waarbij hij achtergrondinformatie verschaft en een adviserende rol aanneemt tegenover de ‘*Commissions Royales d’Art et d’Archéologie*’. Dit betekent dat zijn schrijfstijl ontzettend formeel is geformuleerd en bijna de tegenpool is van de soms bijna dichterlijke passages die Berlage ons voorschotelde in zijn *Amerikaansche reisherinneringen*. Het is dan ook moeilijk om een experiëntie te extraheren uit een publicatie die zodanig is opgesteld. Hoewel Horta geen poëtische beschrijvingen geeft van zijn eerste ervaringen en indrukken in Amerika kunnen we toch door middel van een analytische blik proberen om zijn algemene visie op modernistische hoogbouw te benaderen.

Horta opent zijn tekst met een algemene benadering van het fenomeen ‘Le Sky-Scraper’. Men kan zich meteen afvragen waarom Horta gekozen heeft voor de Engelse term in plaats van de Franse omschrijving ‘Le gratte-ciel’. Een antwoord krijgen we al meteen in de eerste regel van de tekst: “Le sky-scraper est né en Amérique ou il répondait aux besoins du commerce”.¹⁷ Horta schrijft in zijn inleiding kort en bondig dat de ontwikkeling van de wolkenkrabber toe te schrijven is aan de Amerikanen en geeft in één regel een definitie van het fenomeen: “Il réunit le plus de locaux possibles sur un minimum de surface de terrain et d’éloignement du centre de la cité.”¹⁸

Voor het tweede deel van de tekst is toegewijd aan de redenering over adoptatie van de wolkenkrabber in Europa. De tekst in zijn geheel is zodanig objectief geconstrueerd dat er nauwelijks sprake is van een eigen mening over het onderwerp. Men kan hooguit een tetsom maken van de voor- en nadelen van de wolkenkrabber die Horta systematisch afwerkt. Het resultaat van deze tetsom zal als uitkomst hebben dat Horta vooral de nadelen van de wolkenkrabber uitvoerig bespreekt. Toch betekent dit niet dat de architect een negatieve houding aanneemt tegenover het onderwerp. Juist de gedrevenheid om deze problematiek te behandelen getuigt van een sterke motivering om de wolkenkrabber een kans te geven in het Europese stadsbeeld. Men moet zich daarbij realiseren dat het voor Horta een enorme omslag geweest moet zijn om na vier jaar weer terug te keren naar Europa. Om gedurende een dermate lange periode omgeven te zijn door de bouwdrift der Amerikanen moet simpelweg een grote indruk gemaakt hebben op de Belgische architect. Dit kwam tot uiting in de vorm van een verandering in de architecturale voormentaal die Horta hanteerde. Horta omschreef deze architecturale voormentaal als

¹⁶ Yolande Oostens-Wittamer, *Horta en Amérique: Décembre 1915-Janvier 1919*, Bruxelles 1986, pp. 3-4.

¹⁷ Victor Horta 1930, (zie noot 7), p. 1.

¹⁸ Victor Horta 1930, (zie noot 7), p. 1.

onderdeel van een 'modern classicisme'.¹⁹ De kern van dit rapport is zakelijk, maar het eenvoudige feit dat hij het rapport überhaupt in deze vorm heeft geschreven toont de impact die zijn verblijf op het Amerikaanse continent op hem heeft achtergelaten. Horta verwoordt zijn experiëntie van de Amerikaanse stedenbouw in deze publicatie dus geheel niet op de wijze waarop Berlage dit deed in zijn *Amerikaansche reisherinneringen*. Men moet in dit geval puur naar de context kijken waarin deze publicatie tot stand is gekomen om te kunnen concluderen wat voor effect zijn verblijf in Amerika op zijn werk heeft gehad.

¹⁹ Françoise Aubry en Jos Vandenbreeden, *Horta: van art nouveau tot modernisme*, Gent 1996, pp. 101-104.

Hoofdstuk 2: De geschiktheid van modernistische hoogbouw in Europa

H.P. Berlage

Het gebouw 'De Utrecht' van J.F. Staal in het door Berlage ontworpen Amsterdamse *Plan-Zuid* staat bekend als de eerste wolkenkrabber van Amsterdam.²⁰ Menige ontwerpen voor vergelijkbare wolkenkrabbers in Amsterdam zijn destijds afgewezen vanwege een strenge regelgeving betreffende de toegestane bouwhoogte. Ook andere steden in Nederland werden in het begin van de twintigste eeuw op deze manier beschermd tegen de bouw van wolkenkrabbers. Toch bestond er onder de Nederlandse architecten een grote interesse voor deze bouwvorm, een interesse die langdurige tijd zou aanhouden. Zo verscheen er in 1975 de publicatie *Americana*, een verzamelwerk van Nederlandse architecturale ontwerpen geïnspireerd door de modernistische Amerikaanse bouwstijl.²¹ Ondanks de grote fascinatie voor het onderwerp waren de meeste Nederlandse architecten van mening dat het niet gepast zou zijn om de Nederlandse steden naar het moderne Amerikaanse model in te richten. Berlage spreekt zich in zijn *Amerikaansche reisherinneringen* uit over een dergelijke situatie en maakt duidelijk dat het stratenplan in de Europese steden bij lange na niet geschikt waren voor dergelijke hoogbouw. Zoals eerder besproken was Berlage van mening dat zelfs in de Amerikaanse steden de meest kleine afwijking in een rechthoekig stratenplan desastreuze gevolgen kon hebben: "Wanneer men ten minste die hoge gebouwen ziet waar ze in New-York het eerst zijn gebouwd, nl. in de eigenlijke city, het eenige gedeelte dat als plan van de regelmaat afwijkt, dan doen ze daar slordig, ongemotiveerd, niet in harmonie met de straat."²² Daarnaast was hij van mening dat een verkeerde verhouding tussen hoog en laag qua stedelijke bebouwing een groot probleem kon veroorzaken en esthetisch gezien een afbreuk aan schoonheid als gevolg zou hebben. Zo schrijft hij over New York het volgende: "En het doet bovendien ook treffend uitkomen het leelijke van het hoge naast het lage, wanneer dat hoge geen bijzondere monumenten maar slechts gewone huizenbouw betreft; - dan komt men tot de erkenning dat bijv. New-York eerst dan af zal zijn, in den zin van harmonisch bebouwd, wanneer alle gebouwen nu wel niet tot die buitensporige hoogte van bijv. 40 verdiepingen, maar dan toch tot 25 verdiepingen zullen zijn opgevoerd."²³

Om hoogbouw toch mogelijk te kunnen maken in een omgeving waar de stedelijke bebouwing relatief laag is geeft Berlage echter wel een oplossing. De algemene hoogte van de bebouwing kan volgens Berlage namelijk onderbroken worden door middel van een situatie waarin er in het stratenplan bij voorbaat rekening wordt gehouden met hoogbouw. Berlage ontwierp voor de zuidelijke stadsuitbreiding van Amsterdam een stratennet rondom centrale pleinen, die extra accent kregen door

²⁰ Wouter Bolte en Johan Meijer, *Van Berlage tot Bijlmer. Architectuur en stedelijke politiek*, Nijmegen 1981, p. 81.

²¹ *Americana*, Rijksmuseum Kröller-Müller, Otterlo 1975.

²² Berlage 1912, (zie noot 6), p. 301.

²³ Berlage 1912, (zie noot 6), Pp. 48-49.

de bewuste plaatsing van monumentale gebouwen. Zo formuleerde hij zelf: “Plein en gebouw zijn er om elkaar”²⁴. Het was de eerste keer in een uitbreidingsplan dat er een specifieke formule bestond voor de bestemming van verschillende soorten gebouwen. De opbouw van het plan koppelde hij aan de opbouw van de stad als geheel. Hij hanteerde daarbij het uitgangspunt dat de stad naar buiten toe afnemende bouwhoogtes moest vertonen. Er werden door Berlage in zijn stedenbouwkundige planning voor *Plan Zuid* twee locaties vrijgehouden voor hoogbouw. De eerste locatie was aan het Victorieplein waar de eerder genoemde wolkenkrabber ‘De Utrecht’ werd gebouwd door J.F. Staal. De tweede locatie was rondom het Allebéplein. Ongeacht de ontwerpwedstrijd die in 1929 werd gehouden voor de bebouwing van deze locatie zou er uiteindelijk nooit een realisatie plaatsvinden van de ingezonden ontwerpen. Pas in de jaren zestig zou het alom bekende Hilton Hotel de plek innemen van deze weloverwogen locatie.

²⁴ *Gemeentebld*, 1904, I 876, Amsterdam.

De publicatie *Le Sky-Scraper* is specifiek geschreven als advies over de mogelijkheden voor de bouw van wolkenkrabbers in België. Het objectieve karakter van de publicatie zorgde in het vorige hoofdstuk voor een beperking van informatie over de persoonlijke experiëntie van Horta tijdens zijn verblijf in Amerika. In het huidige hoofdstuk geeft het ons juist een zeer heldere blik op de visie van Horta betreffende de geschiktheid van wolkenkrabbers in de Belgische steden. In het eerste deel spreekt Horta met name over de moderne bouwtechnieken die de totstandkoming van de wolkenkrabber mogelijk maakte. Ook legt hij de vergelijking naar de bouwmaterialen die in het verleden waren gebruikt om bijvoorbeeld kerktorens te bouwen en redeneert hij waarom deze materialen niet geschikt zouden zijn voor de bouw van een moderne wolkenkrabber. Vervolgens stelt hij de vraag die naadloos aansluit op de onderzoeksvraag die we hier proberen te beantwoorden: “Dans notre pays, avons-nous des raisons sérieuses pour adopter le sky-scraper?”²⁵. Meteen maakt Horta duidelijk dat er in België absoluut geen noodzaak bestond om de wolkenkrabber over te nemen in het stadsbeeld. De kosten voor percelen zouden nog bij lange na niet schaars genoeg zijn om financieel ontoegankelijk te worden, hetgeen dat juist heeft geleid tot de ontwikkeling van de wolkenkrabber. Bovendien zou de gemiddelde Belg er niet op zittten wachten om vijftig of zestig verdiepingen boven de grond naar zijn werk te moeten gaan. Horta spreekt hier dus voornamelijk over de behoefte of noodzaak om over te gaan tot hoogbouw, niet zozeer over de capabiliteit van de Belgische steden om een wolkenkrabber in het stadsbeeld op te nemen. In het vervolg van de tekst stelt Horta een vraag die daadwerkelijk over de geschiktheid van de wolkenkrabber in de Belgische steden gaat: “Néanmoins, un avenir tres proche peut nous mettre devant l’obligation de construire des immeubles de 15, 20 et 25 étages. Profitant des lecons de nos devanciers, trouverons-nous la solution élégante?”²⁶ Ook Horta bekommerde zich net zoals Berlage over de gevolgen die de wolkenkrabbers hebben op lichtinval. Hij omschrijft hoe groot het verschil is tussen twee huizen van twee verdiepingen die tegen elkaar aan staan en twee wolkenkrabbers van vijftwintig etages in dezelfde situatie. Deze laatste situatie vergelijkt hij op komische wijze met een tachtig meter hoge “Galette”. Als in een dergelijke situatie het gebouw dus maar aan twee kanten voorzien zou zijn van een natuurlijke lichtinval zou dit absoluut niet voldoende zijn. Dit betekende volgens Horta dat een wolkenkrabber het best in een ‘U’ of ‘T’ vorm gebouwd kan worden, hetgeen als gevolgd heeft dat elke wolkenkrabber gescheiden moet zijn van zijn burens met een afstand die evenredig is aan de hoogte van het gebouw. Dit zou grote gevolgen hebben voor het stratenplan dat gehanteerd werd in

²⁵ Victor Horta 1930, (zie noot 7), p. 3.

²⁶ Victor Horta 1930, (zie noot 7), p. 3.

de Belgische steden. Horta legt uit dat een aanpassing van het destijdsse stratenplan zeer onverstandig zou zijn in verband met de aanwezigheid van de talloze oude monumenten. Hierbij haalt hij ook de Amerikaanse stedenbouw aan waarbij dit ook regelmatig zou voorkomen. Monumenten, zowel oud als nieuw, zouden begraven en verdrukt worden door de omliggende hoogbouw. Uitgaande van de tekst krijgt men de indruk dat Horta de geschiktheid voor wolkenkrabbers in Belgische steden steeds somberder inziet. Deze veronderstelling bereikt zijn hoogtepunt bij het lezen van de volgende regel: “Les modifications que l’on pourra apporter au plan des villes seront donc toujours insuffisantes pour satisfaire à l’esthétique.”²⁷ Horta gaat verder met een scala aan transformaties die zouden moeten plaatsvinden om de bouw van wolkenkrabbers tot een algehele acceptatie te kunnen maken. Dit betreft onder andere de regelgeving van verkaveling en bouwvergunningen. Onverwachts schrijft hij het volgende: “Verrons-nous dans ce qui précède la condamnation de toute construction en hauteur dans le centre de nos villes?”²⁸. Meteen daaropvolgend legt hij uit dat er in de architectuur te vaak sprake is van uitzonderingen en men juist niet moet terugdeinzen voor een modernistische vorm van bouwen waarbij hoogbouw een hoofdrol speelt. Het leek er even op dat Horta met deze opeenstapeling van genuanceerde problematiek de geschiktheid van de wolkenkrabber voor de Belgische steden geheel niet als een optie wilde beschouwen. Toch ziet hij mogelijkheden voor een aangepaste toepassing van de bouwvorm. Hij beschrijft bijvoorbeeld hoe een flat in het midden van een wooncomplex nauwelijks overlast kan vormen voor omwonenden op het moment dat er bij het ontwerp rekening is gehouden met de verhoudingen tussen de hoog- en laagbouw. Hoewel Horta een aantal stellige overtuigen verwoord krijgt men bij het lezen van de tekst geen concreet antwoord op de vraag of België klaar is voor de wolkenkrabber. Wel geeft hij ons een goed beeld van de voor- en nadelen die deze bouwvorm met zich meebracht voor de historische stadcentra.

“En conclusion, le probleme du sky-scraper se pose d’une maniere dangereuse et pleine de surprises pour nos villes et nos monuments il serait tout a l’honneur de notre Commission royale si elle trouvant le moyen de poser les premiers jalons qui doivent conduire a la solution.”²⁹

²⁷ Victor Horta 1930, (zie noot 7), p. 5.

²⁸ Victor Horta 1930, (zie noot 7), p. 6.

²⁹ Victor Horta 1930, (zie noot 7), p. 7.

Conclusie

Zoals in de inleiding vermeld luidt de onderzoeksvraag als volgt: Was er volgens Berlage en Horta een toekomst voor modernistische hoogbouw in Europa? De zogenaamde experiëntie van de beide architecten betreffende stedenbouwkundige planning en hoogbouw tijdens hun verblijf in Amerika geeft ons een algemene indruk van de positie die beide architecten innamen tegenover de modernistische bouwstijl in het algemeen. Het is duidelijk geworden dat de publicatie *Amerikaansche reisherinneringen* van Berlage een stuk beter inzicht geeft in de persoonlijke experiëntie dan de publicatie van Horta. Berlage beschrijft op een weldadige manier hoe de Amerikaanse stedenbouw op het ene moment een collosale eenheid kan vormen die een zogenaamde ‘barbaarsche schoonheid’ kan bevatten en op het andere moment als gevolg van kleine afwijkingen een compleet verstoorde lelijke opeenstapeling is van betekenloze gebouwen. Hoewel Horta in de publicatie *Le Sky-Scraper* een formele toon voert en geen flamboyante omschrijvingen van emoties met ons deelt is de essentie van de publicatie veelzeggend. Over de geschiktheid van de wolkenkrabber voor de Europese steden hebben de architecten vele raakvlakken. Zo bekommeren beide zich ten zwaarste over de verhouding tussen de hoog- en laagbouw in de stedenbouwkundige planning. Hoewel de motivering van Horta om de wolkenkrabber een toekomst te geven in België erg sterk was concludeerde hij uiteindelijk dat het ontzettend moeilijk zou zijn om een gepaste toepassing te vinden. Ontzettend moeilijk, maar niet onmogelijk. Berlage lijkt iets makkelijker om te gaan met het idee van hoogbouw in de Nederlandse steden. Men kan zeker stellen dat de optie om wolkenkrabbers toe te laten in het stadsbeeld voor Berlage makkelijker was vanwege zijn invloed op de stadsuitbreiding van Amsterdam. Zijn *Plan-Zuid* gaf hem de mogelijkheid om gebruik te maken van het modernistische rechthoekige stratenplan dat volgens beide zo essentieel was voor het bouwen van wolkenkrabbers. Zijn plannen werden echter bij lange na niet atlijd gerealiseerd vanwege tegenstand vanuit overheidsinstanties. Beide architecten claimde ook dat een vlakke omgeving het meest geschikt was voor een modernistische stad met hoogbouw. Dit zou als reden aangedragen kunnen worden waarom er in Nederland eerder en meer hoogbouw gerealiseerd werd, hoewel dit voor de rest niet in de publicaties ter sprake komt. Berlage’s fascinatie voor hoogbouw uitte zich in drastische aanpassingen van zijn ontwerpen voor zowel gebouwen als stedenbouwkundige planning. In het geval van Horta zien we weldegelijk enkele toepassingen van hoogbouw in zijn oeuvre, echter de klemtoon in zijn werk blijft op de vormtaal liggen en niet zozeer op de ontwikkeling van hoogbouw.

Bronnenlijst

- Anoniem, 'Die wolkenkratzer kommen!', *Bremer Nachrichten*, 1921.
- Berlage, H.P., 'Amerikaansche reisherinneringen', *De Beweging* 8 (1912).
- Dupré, Michel-Jean, 'Doit-on excommunier les gratte-ciel?', *La Cité Moderne* (1931) nr. 8 (februari), ongepagineerd.
- Horta, Victor, Le Sky-scraper. Extrait du Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie, Brussel 1930.

Literatuurlijst

- Bolte, Wouter en Mijer, Johan, *Van Berlage tot Bijlmer. Architectuur en stedelijke politiek*, Nijmegen 1981.
- Delevoy, Robert L., *Victor Horta*, Brussel 1958.
- Françoise, Aubry en Van den Breeden, Jos, *Horta: Van art nouveau tot modernisme*, Gent 1996.
- Groenendijk, Paul, *Architectuurgids Nederland 1900 – 2000*, Rotterdam 2006.
- Hitchcock, Henry-Russell, *Architecture: Nineteenth and Twentieth Centuries*, 1958.
- Kloos, Maarten, *Amsterdam's High-Rise. Considerations, problems and realizations*, Amsterdam 1995.
- Oostens-Wittamer, Yolande, *Horta en Amérique: Décembre 1915-Janvier 1919*, Bruxelles 1986.